

**ПРЕПИСЪТ НА „ПОХВАЛНО СЛОВО ЗА КОНСТАНТИН И
ЕЛЕНА“ ОТ ЕВТИМИЙ ТЪРНОВСКИ В ПОУЧЕНИЯТА НА
ВЛАШКИЯ ВОЕВОДА НЯГОЕ КАТО ИЗВОР ЗА ИСТОРИЯТА НА
БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК**

Иванка УЗУНОВА (София)

Поученията на Нягое Басараб представляват компилация на избрани четива, взети от Библията, от църковните отци и редица средновековни съчинения с поучителен характер, избрани от автора, за да изрази собствения си идеи. Практиката да се поучава чрез четива с педагогическо значение не е изолирана в литературната традиция на православния Изток, но оригиналното при Нягое е, че тези текстове са умело преплетени с личните коментари на автора, коментари, чиято цел е била да извлекат максимално ползата от всеки използван текст.

I. Преписът на „Похвално слово за Константин и Елена“ от Евтимий Търновски

Както и други съчинения на Евтимий Търновски, Похвалното слово за Константин и Елена е било твърде разпространено в Румъния, като е било преписвано по заповед на румънските владетели като Стефан Велики и наследниците му, както и включено в творбата на Нягое Басараб. Този факт може да се обясни с идейната насоченост на Похвалното слово, вложена от последния търновски патриарх в него.

Още П. А. Лавров, който издава славянския текст на Поученията¹, е отбелязал един фрагмент, извлечен от Похвалното слово за Константин и Елена, написано от Търновския патриарх Евтимий. То е включено от владетеля на Влашко в „галерията от примери и модели за възпитанието“ на бъдещия владетел. На използването на този извор в Поученията се спират в трудовете си учените Ст. Романски², Д. Замфиреску³ и Е. Турдяну⁴. Поученията на Нягое Басараб са познати в три разноезични преписа — славянски, гръцки и румънски. Дълго време в науката се води спор за първоначалния език, на който те са били написани. Според Турдяну, откъсът от съчинението на Евтимий Търновски, който се намира само в оригиналния славянски ръкопис и в румънския превод, предста-

влява вмъкване от средата на XVI в., след като е бил направен гръцкият превод⁵. Румънският славист обаче е пропуснал да отбележи, че преводачът на Поученията на гръцки е пропуснал изцяло първата част, в която е включено и Похвалното слово за Константин и Елена. Тази липса на творбата на Евтимий в гръцкия превод не може да бъде аргумент против включването му в оригиналния славянски текст. От друга страна, старинността на ръкописа, запазен в Народната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, отхвърля тази хипотеза⁶.

Д. Замфиреску разглежда начините, по които текстът на Патриарх Евтимий е бил използван в Поученията. Това става чрез подбиране на откъси, считани за необходими и красноречиви, придружени в края на тълкуване, направено от автора. Славянският ръкопис е съхранил само откъс от това съчинение (л. 1а — 6б), но румънският превод го е запазил изцяло. В бележките към изданието от 1996 г. Д. Замфиреску предлага реда на извадките (съобразно с разделението, установено от Калужняцки), които авторът на Поученията е направил (съпоставени и с румънския превод), комбинирайки ги в последователно изложение. Смятам за необходимо тук да изложа реда на извадките:

Избраните откъси започват с глава III, продължават с по-голямата част на гл. V (пропуснато е началото), с гл. VI, VII, част от гл. VIII, няколко реда от гл. IX и първата част от гл. X. Оттук се минава направо към гл. XVIII, която е изцяло възпроизведена. Изложението продължава с части от гл. XIX, с гл. XX, гл. XXI, части от гл. XXII и от гл. XXIV (тази част гл. XX—XXIV се намира и в славянския текст), след което следва цялата гл. XXV и гл. XXVI⁷.

Д. Замфиреску изтъква много добре смисъла на тази процедура, която цели да представи в концентрирана форма чрез отстраняване незначителните подробности „един грандиозен портрет на великия император.“⁸

В статията си, посветена на най-стария препис на Похвалното слово за Константин и Елена, поместена в Търновска книжовна школа т. I, Г. Михаила дава за сведение на българския читател няколко откъса от този препис от гл. XXI (използвана почти изцяло от Нягое Басараб в неговите Поучения, л.3а—6а), като ги придружава с бележки, отбелязващи разликите и поправките, направени от автора на Поученията⁹.

След направения детайлен текстологичен анализ от страна на румънските учени Г. Михаила и Д. Замфиреску ще използвам данните, извлечени от тях, които показват разминаванията на преписа, направен от Нягое Басараб, в сравнение с други преписи на Похвалното слово¹⁰. Тези разлики и поправки, направени от автора на Поученията, имат системен характер и дават интересни данни за историята на българския език. От една страна, ще проследя спазването на книжовната норма, утвърдена

в съчиненията на последния български патриарх и последователите му, а от друга — влиянието на говоримия език при подбора на едни или други езикови средства.

За основа на сравнението вземам следните преписи на на Евтимиевата творба:

1. Преписа, направен през 1479 г. от Владислав Граматик, който е издаден от Калужняцки¹¹. Отбелязвам го с N, като продължаваме сигнатурата на ръкописите, установени от Калужняцки в неговото издание (с. С—СХХ).

2. Ръкописа на Яков от Путна от 1474, който съхранява правописните особености на оригинала, докато преписът на Владислав Граматик притежава характерните белези на сръбската редакция. Отбелязвам този ръкопис с O³. Използвано е изданието, направено от Г. Михаила в *Studii de slavistica* т. III, 1979 г.

3. Взети са под внимание и разночетенията от два молдовски преписа на Похвалното слово, отбелязани от Калужняцки в бележките под линия към изданието си, отбелязани със сигн. X и Z.

Не са взети под внимание незначителни грешки при преписването, както и графическите разлики, като отбелязване на ж с оу и љ с ѳ в изданието на Калужняцки, което е характерен белег на сръбската редакция.

1. Фонетични особености.

1.1. Отбелязване на ѳ с љ. Поради еднакъвия гласеж на двете графеми се наблюдава тяхното смесване както в оригиналните части, така и в текста на Похвалното слово. Случаи на замяна има в окончанието на глаголи

— 3 л. ед. ч. аорист: *принесѡ* вм. *принесе* (N, O³)

— 3л. ед. ч. имперфект, където правилото изисква да се пише ж вм. љ: *весеѡѡкашѡ*, *моѡѡшѡ* *повеѡѡквашѡ* вм. *весеѡѡкаше*, *моѡѡше*, *повеѡѡкваше* (N, O³)

— в корени на думи като: *вѡсприѡхом* вм. *вѡсприѡхом* (O³)

Взаимната замяна на љ с ѳ е явление, което се среща във всички части на паметника. Колкото до писането на ж или љ — се спазват определени правила, познати ни от произведенията на търновските книжовници¹² — след ш винаги се пише ж, а след р, ѡ и ѡ - љ

1.2. След ѡ, р и ѡ вм. ѡ се пише ѡ:

— в окончанието за род. П. Ед. ч. м. р. *вѡсѡдрѡжителѡ* вм. *вѡсѡдрѡжителѡ*, (N, O³)

— след ѡ: *нескончѡемѡки* вм. *нескончѡемѡки* (N, O³).

Писането на ѡ вместо ѡ в тези позиции е правописна особеност, характерна за произведенията на Цамблак, а се среща и нерядко и в ръкописи, предхождащи Евтимиевата реформа¹³. Правилото се спазва изцяло във всички части на Посланията.

2. Морфологични особености

2.1. Именна флексия:

В ръкописа на Посланията се наблюдават следните различия:

— в отбелязване на двойствено число: двѣ пѣприци (Нягое 1а4) вм. пѣприциѣ двѣ (N — глава XIX)

— в окончание -оу вм. -еси за Д. П. Ед. ч. при съществителни от стара s-основа: словѣс вм. словеси (N — глава XX). Окончанията за o-основа за съществителното име слово са изцяло прокарани в творчеството на Евтимий Търновски и Григорий Цамблак¹⁴. Тук не може да става дума за отклонение от книжовната норма.

— употребено окончание за местен падеж вместо правилния винителен при глаголи за движение: (изыти) на мѣстѣ чистѣ вм. на мѣсто чисто (O³, N). Като цяло в езика на Посланията се забелязва засилена употреба на местен падеж при глаголи за движение, което е пряко следствие на отмирането на граматичната категория падеж при имената.

2.2. Причастия. Изчезването на причастията в българския език е продължителен процес, който не е документиран подробно в писмените паметници до XIV—XV в. Нещо повече — причастията в езика на Евтимий имат твърде честа употреба, което издава особеното предпочитание на книжовника към изразните възможности на тази част на речта. Д. Иванова-Мирчева подчертава, че Евтимий е съхранил всички старобългарски причастия, включително и най-архаичните¹⁵.

В езика на Нягое Басараб по отношение на употребата на причастните форми се наблюдава драстична разлика между оригиналните авторски и заетите части. В оригиналните части старобългарските причастия, като двете сегашни и минало деятелно първо почти не се срещат.

Преписът на Похвалното слово, по-точно отклоненията в предаването на причастните форми, показва тяхната изцяло книжна употреба. Например:

1. В израза радости же многы царь испълненъ бывъ (N — глава XX) Нягое заменя причастната форма с личен глагол бысть 262, което показва, че книжовникът вече е загубил усета за правилната употреба на едно или друго причастие и значението му се е доближило по значение до личния глагол.

Същият факт се потвърждава и от следните примери:

2. заповѣда елици священныиѣ касают се книгам и елици вожьственаа прочитают словеса, въ боговидѣнїи змѣ възводити и прочитаемыиѣ прилежно вънимати (N — глава XXI), където страдателното причастие е заменено с форма на деятелно причастие — прочитаѣшим (Нягое 3619), с което изцяло се променя смисълът на фразата.

3. Причастна форма на мястото на инфинитивна: (заповѣда) въ молитвахъ же стоѣщим на небо въздѣквати рѣцѣ (N — глава XXI), заменено от Нягое с неправилна причастна форма въздѣквачѣ (Нягое 3620).

Един пример е особено показателен за не дотам правилното разбиране на значението на причастната форма, а оттам и на цялата фраза: При Калужняцки: въсоу ноць днь твораше, прѣложь ноць тѣмною на днь, по въсего града стльпѣх ламвады зѣло великы възжеци повелѣвааше. При Нягое същият момент е предаден по следния начин: въса ноць твора прѣложно нощедньство, по въсего града и стльпѣх ламвады зѣло великы възжеци повелѣваашж (Нягое 5а). Тук причастната форма прѣложь погрешно е схваната като наречие.

3. Словоред

Различията тук са най-многобройни. Обща тенденция в развоя на словоредата в българския език е към ограничаването на свободното разместване на частите на изречението. Всички части, които смислово са свързани, по-тясно клонят да бъдат една до друга. Така се стига до положението, типично за словоредата на съвременния български език, а именно подлогът и сказуемото да имат около себе си всичко, което е тясно свързано с тях в строежа на изречението. В среднобългарските паметници се спазва, общо взето, старобългарският словоред.

Евтимиевият словоред, както посочва Д. И. Мирчева, е значително по-усложнен в сравнение със старобългарския словоред. Авторката изтъква следните закономерности: „Най-често сказуемото е в края на изречението; между определението и определяемото се вмъква наречие, глаголна форма или друга част на речта; понякога изречението започва с част от допълнението, после идва подлогът и накрая останалата част от допълнението. Тук безспорно се вижда силното влияние на гръцкия синтаксис, но заедно с това усложнената фраза е едно от изискванията на реторичния стил“¹⁶.

3.1. Особено интересни данни дава атрибутивната синтагма и затова най-напред ще се спра на нея.

Разглеждайки словоредата на атрибутивната синтагма в езика на Послания, моята цел е да представя промените в словоредните типове спрямо останалите запазени преписи на Евтимиевото похвално слово. Под атрибутивна синтагма разбирам определително или атрибутивно словосъчетание, чийто основен белег е, че не притежава предикативност и се състои от определение и определяема дума.

Атрибутивната синтагма в българския език е разгледана от В. Попова¹⁷. Макар и проучванията да са направени върху по-късен материал, те успешно могат да се приложат в моите наблюдения върху преписа на Похвалното слово, поместен в Поученията. Според авторката в българския език атрибутивната синтагма се състои от определяемо (съществително име) и определение (прилагателно, числително и местоимение). Словоредът на двата компонента на синтагмата — определяемо и определение — зависи от характера на определението. Ако синтагмата се

състои от определяемо и съгласувано определение, определението предхожда определяемото. В атрибутивната синтагма с разширено адиективно определение словоредът на адиективите по отношение на определяемото (съществителното) се запазва, т.е. адиективите винаги се намират в препозиция спрямо определяемото. Този словоред е типичен за синтактичния строеж на съвременния български език.

В оригиналните части на Посланията се наблюдава подчертан пресвес на използвани синтагми с препозиция на определението, присъщ на съвременния български език: *правы слугы* 27a18; *таковыж гласы* 29б4; *ѿ многыхъ странъ* 29б4 и др. с изключение на клишета като *имѧ бѣжїѧ* 45a5; *силы нѣсныхъ* 109б10 и др. В преписа на „Похвално слово за Константин и Елена“ различията с останалите преписи потвърждават съзнателния стремеж за избягване на старата писмена традиция в словоредните типове, характерни за изминали периоди от развоя на българския език. Ето някои характерни примери, които потвърждават и тази тенденция:

1. *ѿтждоу же ошѣшїи двѣкъ пьприци и марїжъ магдалины оврѣтшїи двомь* (Нягое 1a4) *вм. пьприцѣкъ двѣкъ* (N, O³, X и Z)

2. *Множьства мншга сель и градъвъ црѣкъвъ ѿдѧ и инаа бесчисльнаа дарованїа* (Нягое 2a11) *вм. стезжанїа бесчисльнаа* (N, O³, X и Z)

3. *ѿ гвоздеи же нѣкъжъ уасть шлѣмъ своимъ закова* (2бб) *вм. уасть нѣкъкою* (N, O³, X и Z)

4. *Ревностїа многож пѡвиг⁴ са сътвори трїи кръсти по уислѡ* (Нягое 2б18) *вм. кръсты три по числѡ* (N, O³, X и Z)

5. *Къ симь неделны днѣ празновати коупно въскрѣмь възаконоположи* (Нягое 4a2) *вм. Днѣ недѣлны* (N, O³, X и Z)

3.2. При Евтимиевия словоред, ако допълнението има свое определение (съгласувано), то минава пред, а самото определение става след сказуемото¹⁸. При Нягое определението стои в непосредствена близост до думата, за която се отнася. Например:

оукраси стыж иконы (Нягое 2a15) *вм. стыж оукраси иконы* (N, O³).

4. Лексикални различия

Те се проявяват в употребата на синоними на някои думи като:

Прѣложи (Нягое) — *прѣтвори* (O³, N)

црѣкъвъ (Нягое) — *храмь* (O³, N)

дарованїа (Нягое) — *стезжанїа* (O³, N) *множьства много сель и градъвъ црѣкъвъ ѿдѧ и инаа бесчисльнаа дарованїа* 2a10

изыти (Нягое) — *исходити* (O³, N)

повѣдихом (Нягое) — *покорихом* (O³, N)

Интересна е последната замяна *повѣдихом* *вм. покорихом*. Тя е от молитвата на Константин Велики преди битка. Нягое, както личи по-нататък в Поученията, е силно впечатлен от тази молитва. От нея е вдъхновена молитвата му в глава VIII „За посланиците и войните“. Новите истори-

чески условия — отбраната на страната от османците, а не покоряването на нови земи по мое мнение е причина за тази лексикална замяна.

Преписът на „Похвално слово за Константин и Елена“ показва състоянието на книжовната норма, наложена от последния български патриарх и учениците му. Строго се спазват графико-фонетичните правила като най-изявената част от нормата. Не така стоят нещата на морфологично и синтактично равнище. Отклоненията там са по-значителни. Те са налице не само в оригиналните части, но и в преписите на типични за Търновската книжовна школа творби. Не на последно място значение има предназначението и целите на Посланията като цяло. Авторът се стреми да постигне не толкова определена стилистична цел, а по-скоро практическа — неговите съвети да бъдат разбрани и спазвани.

БЕЛЕЖКИ

¹ Лавров, П. А. Слова наказательные воеводы Валашского Йоанна Нягоя к сыну Феодосию – Памятники древней письменности и искусства, кн. СЛII (1904), с. V.

² Романски, Ст. Българската книжнина в Румъния и едно нейно произведение (по повод на П. А. Лавров, Слова наказательные...). – Известия на семинара по славянска филология (1904–1905), с. 76.

³ Замфиреску, Д. Studii și articole de literatură română veche (1967) с. 99–104; увод (ч. 1) към изданието Învățăturile (1970) с. 33–37

⁴ Турдяну, Е. La literature bulgare du XIVe siècle et sa diffusion dans les Pays Roumains, (1947) с. 67–139

⁵ Турдяну, Е. La literature... с. 107–108.

⁶ Михаила, Г. Învățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Theodosie. Ediție facsimilată după unicul manuscris păstrat, (1996) с. LII.

⁷ Михаила, Г. Învățăturile..., с. 412.

⁸ Михаила, Г. Най-старият препис на Похвалното слово за Константин и Елена от Евтимий Търновски (сборникът на Яков от Путна, 1474) в славяно-румънската традиция – Търновска книжовна школа, (1974), с. 171.

⁹ Михаил, Г. Най-старият препис... с. 175–177.

¹⁰ Харалампиев, Ив. Езикът и езиковата реформа на Евтимий Търновски (1990) с. 59.

¹¹ Калужняцки, Е. Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymius (1375–1393), 1901, с. 103–146.

¹² Харалампиев, Ив. Езикът... с. 31–33.

¹³ Харалампиев, Ив. Езикът... с. 35.

¹⁴ Харалампиев, Ив. Езикът... с. 59.

¹⁵ Иванова-Мирчева, Д. Евтимий Търновски, писател творец на литературния български език от Късното средновековие. – Търновска книжовна школа (1974), с. 204.

¹⁶ Пак там.

¹⁷ Попова, В. Словоредът на атрибутивната синтагма в езика на дамаскините. – Известия на Института за български език, кн. XVI (1968), с. 425

¹⁸ Харалампиев, Ив. Езикът... с. 114

ЛИТЕРАТУРА

- Zamfiresku, D.** Neagoe Basarab și Învățăturile către fiul său Theodosie. Probleme controversate, București, 1973.
- Иванова-Мирчева, Д.** Евтимий Търновски, писател, творец на литературния български език от Късното средновековие. – Търновска книжовна школа, 1974, 197–210.
- Kałużniacki, E.** Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymius (1375–1393), Wien, 1901.
- Лавров, П. А.** Слова наказательные воеводы Валашского Йоанна Нягоя к сыну Феодосию. – Памятники древней письменности и искусства, CLII, Санкт Петербург, 1904.
- Михаила, Г.** Най-старият препис на Похвалното слово за Константин и Елена от Евтимий Търновски (сборникът на Яков от Путна, 1474) в славяно-румънската традиция, – Търновска книжовна школа, София, 1974, с. 161–174.
- Mihăilă, G.** Învățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Theodosie. Ediție facsimilată după unicul manuscris păstrat, București, 1996.
- Попова, В.** Словоредът на атрибутивната синтагма в езика на дамаскините. – Известия на Института за български език, кн. XVI, 1968, 425–430.
- Романски, С.** Българската книжнина в Румъния и едно нейно произведение (по повод на П. А. Лавров, Слова наказательные...). – Известия на семинара по славянска филология за 1904–1905 год., С, 1–100.
- Turdeanu, E.** La literature bulgare du XIVE siecle et sa diffusion dans les Pays Roumains, Paris, 1947.
- Харалампиев, Ив.** Езикът и езиковата реформа на Евтимий Търновски, С, 1990.